

Losonczi Alapár

A Történelem és osztálytudat, Karl Korsch és az értékkritika

Lukács György és Karl Korsch: *egyfelől* szinte rutinszerű a közöttük fennálló közösség említése. Mindketten tevékeny részesei voltak a megújulás ígéretét hordozó epizódnak a marxizmus történetében, amelynek részeleme, hogy a 20. század húszas éveiben életre kelt a korábban elnyomott, forradalmi célzatú filozófiai gondolkodás, amely főként Hegelt idézte. Hogy a marxizmusnak azt az ágát, amelyet az említettek afféle alapító atyákként indítottak útnak, gyakran nemcsak „nyugati”, hanem hegelianus marxizmusnak is nevezik, ebből a tényből ered.¹ A *Történelem és osztálytudat* Lukácsa eszerint a *Marxizmus és filozófia* Korsch mellé állítható. Elvégre, maga Korsch is – méghozzá az említett időponthoz képest később – jelezte, hogy a különbségek dacára, egyértelmű szolidaritást érez a lukácsi állásponttal.²

Másfelől, noha jegyzünk olyan tolmácsolásokat is kettőjük relációjáról, amelyek az eleve létező jelentékeny különbségeket³ és hasonlóságokat sokoldalúan mérlegetlik,⁴ kapcsolatuk értelmezése sokszor meglehetősen gyorsan lezárul,⁵ minthogy az adott történelmi korszak után kibomló életútjuk és gondolkodásuk éles elkülönböződése, az eredendő projektumhoz való ragaszkodásformák közötti differencia erőteljes széttrajzást mutat.

1 A nyugati marxizmusról: ANDERSON 1976. Másképpen: ELBE, 2010. 458; BREINES 1972. Hogy Lukács husserliánus volt: WESTERMAN 2019.

2 KORSCH 1970. 101.

3 VACCA 1969. 34.

4 GABEL 1966; GOLDMANN 1965. 3; GODE 1979. 97.

5 Például Márkus György szóba hozza Korsch és Lukács közelségét az elmaradó forradalomra vonatkozó reflexivitás kapcsán, ám jelzi, hogy a párhuzam gyorsan meg is szűnik. MÁRKUS 1982. 157.

Formálták a marxizmus önkorrekcións mechanizmusait, megtapasztalták a forradalom és a háború összefüggésrendszerét, ám az elhalványuló forradalmi lehetőségtérben, a kudarcot vallott forradalom kapcsán kialakuló antinómiák kezei között vergődtek. Később távolodtak az 1923-ban napvilágot látott könyveik irányvonalától; Lukácsnál már-már egy flagelláns magatartás elemei jutottak felszínre. De hogyan is lehetne egybevonni a munkástanácsok különleges fontosságát hangsúlyozó, a bolsevizmus radikális kritikájának táptalajt adó, a marxi orientáció mély válságát hirdető, a „társadalmi forradalom” és a marxi-engelsi tanítás közötti hiátust nyomatékosító Korsch-ot, és a bolsevizmushoz oly sokáig hű, legfeljebb belső ellenzéki-taktikai magatartást gyakorló Lukácsot? Korsch gondolkodása ugyanis sok helyütt az önfelvilágosító marxista szinonimájává vált, aki a belátás súlya alatt kénytelen feladni az ideát. Hiszen hányan és hányan idézték tanúként a marxizmus eredendő regressziójának bizonyítására – noha nem kellene felejtetni, hogy nem szűnt meg a forradalmat előlegezni, csak immáron nem Marxra utalt, mint egyedüli, monopolisztikus vonatkoztatási pontra. És egyáltalán hogyan lehetne rácsatlakoztatni azt a Korsch-ot a lukácsi opusra, aki a marxizmus dinamikája szempontjából tetten érte a forradalom és az ellenforradalom azon dialektikáját, amely Marx tanait is belerögzítette a polgári világ rendszerébe?⁶

Ennélfogva, a Korsch–Lukács viszonylat értelmezése korántsem magától értetődő. Fel kell ismerni viszont, hogy fennáll egy olyan kielezett kortárs távlat, amely felől, minden közöttük felsejlő különbség ellenére is, a reflexivitás mélyszerkezete konvergál. Ez pedig az értékkritika perspektívája.

E távlat számára, amely az utóbbi időben nemzetközi hírnévre tett szert,⁷ mind Korsch mind Lukács úgy jelennek meg, mint a marxizmus történetének kivételes szereplői, ugyanakkor a *romlás* előremozdítói is. Mivel a mélyszerkezetek egyeznek, elhalványulnak a differenciák a totalitás, a történelem, a dialektika, a módszer jelentései kapcsán. A következmény pedig a kritikai politikai gazdaságtan reflexiók lehetőségeinek szűkítése, az ebből fakadó válságelmélet hatásugarainak zsugorítása. Azaz, az értékkritika szempontjából kiindulva célszerű redukálni a vizsgáldást, és *csupán* a kritikai politikai gazdaságtan fényében szólni a korsch-i és lukácsi teljesítményekről. E kritika kulcsjelentőségű a kapitalizmus válságközvetítettségű megértésének szempontjából, ám a marxizmus visszaesése okán immáron maga a kritika fogalma sodródott válságba.⁸ És ebben Lukács és Korsch nem büntelnek.

Kétségtelen, hogy a *Történelem és osztálytudat* és a *Marxizmus és filozófia* szerzői nagy fontossággal ruházták fel a kritikai politikai gazdaságtani reflexivitást.

6 KORSCH 1975.

7 LOSONCZ 2022.

8 KURZ 2004.

Lukács, emlékezzünk, az eldologiasodás, az áru révén teremtődő társadalmiság analízisével a marxi fetiszizmuselemzés⁹ közelségébe jutott – még ha tetten érhetők is weberi közvetítések az említett könyvben, és hát több marxi kategóriának (például az elvont munkának) a kidolgozása hiányzik a repertóriumból. A forradalomra utaló megismerésemélet szorosan kapcsolódik e mozzanatokhoz, vagyis az áruforma reflexív feldolgozásához, ami a forradalmi „ugráshoz”, azaz az áruforma meghaladásához szükségeltetik.

Korsch, másképp, mint Lukács, de szintén úgy gondolta, hogy a kritikailag formált politikai gazdaságtannak mint megértési-kritikai módszernek a közép-pontban kell állnia;¹⁰ azzal, hogy *expressis verbis* kiemelte ezen orientáció, és az ideológiakritika széttéphetetlen egységét. Ez összefüggésben áll a *kritika* jelentéseinek nyomatékos-stratégiai használatával az életműben, amely arra hivatott, hogy kapcsolatot teremtsen a filozófia és a politikai gazdaságtan között, valamint hogy fenntartsa az elmélet és a gyakorlat egységét. A későbbi Marx-monográfia szerzője sem mulasztja el, hogy a kritikai politikai gazdaságtant hozza előtérbe.¹¹

Mindketten felismerték, hogy a tőke jegyében történő életszervezés forradalmi átalakítása nem lehetséges a politikai-gazdaságtani meghatározottságok (értsd: az áruformák) transzcendenciája nélkül. Noha a politikai gazdaságtan lukácsi rekonstrukciója lemarad a marxi eljárás komplexitásához képest, azért mutathatók olyan – az elődöt értelmező – részek a *Történelem és osztálytudat*ban,¹² amelyek azt tükrözik, hogy a szerző tisztában van a fetizmus megkülönböztetett jelentőségével a kapitalizmus rendszerének taglalásában. E vonulat maradandóságát jól mutatja a tény, hogy reprezentatív értelmezések ma is sajnálkoznak, hogy a fetizmus totális-konstitutív szerepének értelmezése veszendőbe ment.¹³ Egyszerűen, a *Történelem és osztálytudat* az eldologiasodás-tanulmánnyal, még ha ellentmondásoktól átszöve is, de vonatkoztatási pont ma is.¹⁴

Következésképpen, ha ezt a könyvet a „nyugati marxizmus” képletei szerint úgy értelmezzük,¹⁵ hogy észjárása pusztán *Ersatz*-jellegű, azaz hogy az elpazarolt forradalom *helyett* a megismerésben megvalósuló áttörést szorgalmazó, egyúttal „pusztán” elidegenedést, eldologiasodást festő filozófiát (vagy a filozófiai értelemben vett politikát), és *nem* a politikai-gazdasági rendszerben végbemenő transzformációt, vagyis a gazdasági determinációk gyökeres módosulásait tartja szem előtt, akkor Lukács és Korsch megírták a „nyugati marxizmus” *önbírálatát* is.

A „nyugati marxizmust” az a vád sújtja, hogy elfordítja tekintetét a politikai gazdaságtan jelentéseiről, és a tehetetlenségi nyomaték folytán az ideológiára, a kultúrára és az esztétikára összpontosít. Ám ha ez így van, úgy Lukács és Korsch,

9 Az árut, tudjuk, „kísérteties tárgyiasság” övezi, egy egyszerre triviális és teológiai-misztikai jelenség.

10 KRÄTKE 2013. 22–28.

11 Noha léteznek olyan mozzanatok, amelyek beárnyékolják ezt az intenciót, pl. amikor a marxizmust az empirikus tudományokkal egyenlíti ki. KORSCH 1967. 203.

12 LUKÁCS 1971. 335.

13 LANGE 2021. 6.

14 FISCHBACH 2012. 97.

15 Bírálat Anderson kapcsán: HAUG 1978.

dacára annak, hogy irányadók voltak a „nyugati marxizmus” kifejlődésében, már kezdetben tettek olyan lépéseket, amelyekkel *meg is haladták* a „nyugati marxizmust”. Egyszóval: nem lehetséges leegyszerűsíteni a *Történelem és osztálytudat*ot valamilyen felületet karcoló kultúrkritika szintjére.¹⁶

Valójában a korai marxista Lukács és Korsch a filozófia és a politikai gazdaságtan ötvözetét kínálják a radikális gondolkodás számára, amely ugyanakkor a kolosszális *vereségek után sem szűnik meg a forradalmat előlegezni*. A „nyugati marxizmus” értelmezési sémája szerint e két gondolkodó posztgyakorlati, immáron csupán filozófiai síkon mozog, azaz be kell rendezkedniük egy posztforradalmi világba.

Ám mind Lukács, mind Korsch számára a forradalom képzete továbbra is mozgósító erejűnek bizonyul.¹⁷ Nyilván Korsch – Lukáccsal ellentétben – ellenforradalmi tendenciák térnyerését pillantja majd meg, amelyek újra és újra szembesítik őt a marxi gondolkodás eredendő lehetőségeivel is. Hiszen hogyan marxizálni forradalom nélkül, hogyan szembenézni a marxizmus durva ideologizációjával, hogyan értelmezni azt a tényt, hogy a fetiszizmus makacsul fennmarad még ott is, mint a Szovjetunió, ahol állítólag a szocializmus vert gyökeret? Nem véletlen, hogy erősödik benne a gondolat, hogy Marx forradalom-filozófiája nem tudta felszámolni a polgári forradalom, így a jakobinizmus mintáit.

Nem elegendő, ha a forradalom jelentései csak politikai síkon fogalmazódnak meg. Ez ugyanis a veszéllyel fenyegeti Lukácsot és Korsch-ot, hogy legmélyebb szándékaik és fáradozásaik ellenére is a történelem szorító gyűrűjében, a polgári gondolkodás szintjén maradnak. Az egykori pozícióktól való elmozdulást később éppen ez a kétely szülte, amely nem volt alap híján; azaz valószínűsíthető volt, hogy a történelem kényszerei, a forradalom antinomikus mivolta okán megrekedtek azokban a keretekben, amelyeket bírálattal illettek (tudjuk, hogy Lukács milyen módon rendelte kritika alá a polgári filozófia antinómiáit, noha azt sem felejtjük, hogy elképzelése szerint a forradalom folytatja a német klaszszikus filozófia útjait). Mégis, nem igazságtalan-e, ha az értékkritika képviselői, akik másokkal együtt a poszt-68-as korszakban őrizték/őrzik a kritikai szempontú politikai gazdaságtan irányvonalait, azzal a váddal lépnek elő, hogy az említett két szerző hozzájárult a Marx nyomdokaiban járó gondolkodás rangjának csökkenéséhez?

Két összefüggő kérdésre szeretnék fényt deríteni a rögzített szempontok alapján, mégpedig az osztályharc és a válság problémájára.

¹⁶ Annak ellenére sem, hogy tudjuk: Lukács emancipatorikus lehetőségeket vár a kultúrától. Hogy a *Történelem és osztálytudat* szerzője foglya a korábbi, polgári jellegű, kultúrkritikai attitűdnek: HENNING 2005. 300.

¹⁷ DEVLIN 2021. 4.

Röviden: a marxi kritikai eljárás szerves része annak a ténynek a boncolása, hogy a kapitalizmusban a munka termékei értékformát nyernek, ami egyszerre világítja meg, hogy milyen módon teremődik kohézió a kapitalizmusban, és hogy milyen módon formálódik ki az a társadalmilag átszűrt mértékrendszer, amely közvetít az árumozgásban, és amely lehetővé teszi a heterogén áruk egyneműsítését. Így amikor a jelzett irányulás az értékre mint kritikai kategóriára terelte a figyelmet, a kapitalizmus ütőerét kívánta elmetszeni. Hiszen az értékviszonylatok révén olyan „társadalmi-gazdasági objektivitás”¹⁸ jön létre, amely a tőkés társadalomban élők fölé rendelődik, és mindez olyan fetisiztikus misztifikációt teremt, amely áthatja nemcsak az elméletileg kiérlelt kategóriákat a premarxista gondolkodásban, hanem a társadalmi gyakorlat egészét is. A fetisizmus ugyanis nem képzelgés, még kevésbé valamilyen eltévelyedés, hanem *maga* a gyakorlat,¹⁹ a társadalmi lét, a „gazdaságnak a társadalom feletti uralmának” a kifejeződése, vagyis a tőkés világ lakóinak meghatározó *életmódozata*. Maga a tőkés lét misztifikált.

Ebben a rendszerben a szubjektivitás helye dehumanizálódik, pontosabban eltolódik a társadalmisított árumozgás felé. Ahogy Marx ezt kifejezi: maga az áru ragadja magához a rendszerszobjektum szerepét. Fetisiztikus misztifikáció és tőkeozgás, amely kényszerei révén meghatározza a tőkés társadalomban élők intencióit, motivációit, egyszóval: determinálja a szubjektivitás mozgásterét – hol nyílik meg itt az ellenállás lehetősége a tőkével szemben? És hogyan lehet beleilleszteni ebbe a keretbe egy olyan gondolkodást, amely deklaráltan az osztálytudat teremtő szerepét, a „tetté váló tudatot” domborítja ki? Vagy az olyan gondolkodást, mint Korsch-é, aki követve saját elgondolását a politikai gazdaságtan és az ideológiai kritika szövetségéről, a kritikai útírányt ugyancsak a fetisizmus kirtartó feltárásában látja meg, miközben ugyanitt éri tetten az *osztály-meghatározottságot* is?

Az osztályfogalom részben az empirizmus klasszifikáló gyakorlatából került át a radikális gondolkodás áramkörébe.²⁰ Természetesen Marx tolla a semleges leírásokat antagonisztikus differenciákká változtatta, amelyek lepárolhatók a dominancia és a kizsákmányolás gyakorlása kapcsán kialakuló hatalmi aszimmetriákból. Tudjuk viszont azt is, hogy Marx nem vindikálta magának azt az érdemet, hogy felfedezte az osztályharcot, hiszen polgári örökségnek tartotta. Annak ellenére, hogy *A tőkében* is felvillan annak lehetősége, hogy kirajzolódjon egy kidolgozott osztályelmélet, maradtak a kérdőjelek és az értelmezési vakfoltok. És ott van egy különösen nehéz kérdéssorozat, amely a marxi kritikai értelemben vett érték és az osztályfogalom viszonylatával kapcsolatban jelenik meg: önállósul-e az osztálygyakorlat az értékshinthez képest; megelőzi-e az osztálykategória az értékelemzést; fennáll-e az érték függetlenül az osztályanalízistól? Melyik hatalmi forma a fölérendelt: vajon az osztály- vagy az értékközvetítettség?²¹

18 BRENTTEL 1989. 19; FISCHBACH 2012. 79.

19 Parafrazáltam: SCHMIDT 1968. 33.

20 BALIBAR 1975.

21 MAU 2019. 177.

A *Történelem és osztálytudat* az osztályfilozófia, valamint az objektivitás és a szubjektivitás dialektikus együttlétének kibontása, amelyben (íme az a kategória, amely az értelmezésekben sokszor háttérbe szorul) az osztályharcnak is meghatározó szerep jut. Hovatovább, ezen harcforma a könyvben kapcsolatban áll azzal a kategóriával, amely mellőzhetetlen a forradalom és a válság távlatában is, nevezetesen az *erőszakkal*. Lukács persze ismeri a marxi *aperçu*-t: amikor a modernség talaján jog áll joggal „szemben”, akkor az osztályharc kontingens, erőszakra utaló fejleményei döntenek. Ennek alapján nyilatkozik úgy, hogy az osztályharc legmélyén az erőszak kérdése áll;²² sőt mi több, általa a „fejlődés sorsáról való döntés [...] az emberek tudatos cselekvésének hatáskörébe megy át”.²³

Az erőszak analízise nem csupán a szervezeti kérdés felől jelenik meg a felszínen, ahogy ezt a legtöbb elemzés sugallja, hanem ízig-vérig politikai-gazdaságtani kategória. A Marxot folytató Lukácsnak persze tudnia kell azt a tényt, amelyet a későbbi ideologizált marxizmus elfeledett, és metafizikai-történelemteleológiai polcra emelve abszolút magyarázó elvet konstruált az osztályharcból,²⁴ nevezetesen, hogy az erőszak által megvilágított osztályharc nem *prima causa*, hanem a fennálló determinációkból *jön létre*. A marxi hagyomány ismerőjének tudnia kellett azt is, hogy az erőszak nem „független” tényező a történelem sodrásában. Ám figyelembe véve az erőszak és a gazdaság diakronikus és szinkronikus kölcsönhatásának szerepét, valamint hogy az erőszak elszakíthatatlan a gazdaság folyamataitól, felötlük számára a tény, hogy az erőszak *teremtő* erejű. Az „opportunistákat” az erőszak történelmi hatékonyságának lebecsülésével vádoló Lukács úgy véli, hogy a gazdaság és erőszak kapcsán „történelmi szereplésük utolsó felvonása” pereg le előttünk, amelynek hozadéka az lesz, hogy megváltozik magának az erőszaknak a mibenléte is.²⁵

Csakis ebben az értelemben érvényes a lukácsi gondolatmenet, amely az *osztálytudatból fakadó akaratot az illetén módon értett erőszakkal egyenlíti ki, amely in potentia felszámolja a gazdaságot mint uralmat*.

Érdekesmód, Althusser és követői úgy vélekednek, hogy az osztály *megjelenési formája* az osztályharc; az osztály a harc révén nyer formát. Mármost, annak ellenére, hogy Althusser felől a *Történelem és osztálytudat* nem egyéb, mint az osztályt a tudatjelenségekre egyszerűsítő, emberközpontú marxizmus műhelymunkájának a forgácsa, az osztály éppenséggel itt is a harc-erőszak által meghatározott konfliktusban nyer jelentést.

Az értékkritikának felettébb becsülnie kell a tényt, hogy itt a metafizikailag értett munkafogalom helyett az áru-meghatározottságok mint konstitutív tényezők mutatkoznak meg. Nincs emancipáció az áruaspektusokra utaló kritikai reflexivitás nélkül. Az értékkritika ugyanis számottevő mértékben arra irányul, hogy figyelmeztessen: tévútra kerül a *munkaközpontú* marxizmus, amely a munka

22 LUKÁCS 1971. 462.

23 LUKÁCS 1971. 463.

24 BALIBAR 1975.

25 Emancipatorikus erőszakról beszél TRAVERSO 2014. 73. Az erőszak jelentéseinek megváltoztatásáról lásd: BALIBAR 2015.

dinamikájából kíván döntő jelentéseket méríteni az emancipáció számára, és nem veszi észre az áruközvetített emberi létezését. Valójában egy munkateleológia szellemében hoz létre hatalmi képleteket, amelyek szerint a munkafolyamatokba illeszti be az embert.

A munkametafizika bírálata az áru-meghatározottságok kritikai taglalása:²⁶ *ablak* nyílt erre az útirányra már Lukácsnál is (igaz, az érték artikulációja nélkül).²⁷ A proletariátus (Lukács felváltva munkásosztályt is emleget) önmegszüntető, önátlényegítő „ugrása” a történelem folytonossági vonalainak felszakítása, a „tudatért folyó harc” folyamán az „ugrás hosszadalmas és kemény folyamata” – mindez vonatkozik az árutermelési meghatározottságok láncolatára. Ez a tőkés-árutermelési praxis jelenti azt a megismerési tisztítótűzet, amely segítségével kiforrhat a tudat tettje, amely pedig magához ragadja az egyébként a „vak hajtóerők” által mozgatott történelem kormányrúdját. És itt bontakozik ki az a lehetőség, hogy a proletariátus átrefektálva saját történelmi-gazdasági szituáltóságán, az önmegismerés eszköztárával, és a társadalmat totalitásként való tetten érésével harcolja ki azt a szempontot, amely nem az előtte álló „valóság” megváltozását, hanem *értelmének* transzformációját készíti elő. Ezért esik szó a megteremtődő „szubjektumról”, amely mintegy az őseredeti prométheuszi helyzetre utalva „leláncolt” ugyan az előtörténelem során (hiszen nem egyéb, mint a „puszta áruviszony tudata”), de képes arra, hogy a történelem objektív lehetőségeit megismerő alanyként lépjen fel. *Megszerzi* azt a szubjektivitást, amelyet a tőkés mércék szerint szerveződő történelem „megvon” tőle.

Megemlítendő persze a kihagyhatatlan mozzanat, amely nem kerüli el egyetlen elemző figyelmét sem: Lukács mindezt egy afféle *gyakorlati* hegelianizmus keretében hajtja végre, miszerint a proletariátus is „dialektikusan” jelenik meg a történelemben, mégpedig úgy, hogy a munkaereje kizsákmányolásának kontextusában bekövetkező megismerés révén válik a történelmi cselekvés hordozójává. (Lukács helyenként él azzal a meglátással, amely az emberre „mint társadalmi lényre” terjeszti ki a reflexív önmegismerés aktusát, amely majd elvezet a kommunizmus eszméjéhez.)

Ezt nevezi Lukács a proletariátus kivívott „álláspontjának”, amely kitölti az áruvilágba vetett ember számára az objektivitás és szubjektivitás között létrejövő „hasadást”. Leszögezi, hogy a polgári filozófia antinomikus dualizmusaival szemben, itt a tudat immáron nem „ellentétes” a tárgyával, hanem „magának a tárgynak lesz öntudata”, azaz a tudat úgy válik *gyakorlati* entitássá, hogy „átalakítja objektumának tárgyiségformáját”.²⁸ Ez az objektivitás/szubjektivitás dialektikájának folyamánya, amely eljuttatja az önmaga erejének/kapacitásainak

²⁶ Itt egyetértek Frank Engsterrel: ENGSTER 2015. 41.

²⁷ Itt vitázom a következő könyvvel: BONEFELD 2014. 55., és Postone álláspontjával is: POSTONE 1993. 73. Postone bírálatához lásd: HUDIS 2004; MAU 2019. 61. pedig Korsch-ot juttatja előnyhöz Lukácshoz képest, de nem veszi figyelembe a politikai gazdaságtan helyi értékét Lukács gondolkodásában, és azt sem, hogy a termelőerők kivételes státusát hirdető Korsch esetében is elmarad pl. az elvont munka tolmácsolása. Az utóbbihoz lásd: BELLOFIORE 2017.

²⁸ LUKÁCS 1971. 462. A kontextushoz lásd: LOTZ 2017.

áru-meghatározottságát belátó proletariátust a *történelmi* megismerés pozíciójába. A dialektika munkája folytán a tudat megszűnik pusztán szubjektív, azaz az objektivitás poláris vonatkozása lenni, és objektív-szubjektívvá válik – félrefog itt a bíráló, miszerint itt a tudat önkényes szubjektivitása jut kifejezésre.²⁹

A munkásosztály, szembefordulva a tőkés világban rögzült létezésével, hozzáférkőzik saját történelmi lehetőségeihez – Lukács ortodox bírálóit irritálta a tény, hogy egy dialektikus-kommunistikus hegelianizmus dekonstruálja az objektivisztikus történetideológia logikáját. Így a kommunizmus nem a szubjektív feletti determinizmusból következő „objektív érettségből”, a történelmi feltételek telítettségéből fakad. Ezen túl Lukács *indeterminatív* aspektusokat von be a kommunizmus látókörébe, amelyek az osztályharc fejleményeitől nem függetlenek. Lukács így fogalmaz: *csak* „módszertani garancia” létezik a végcél szempontjából – ne feledjük, a módszer, a „marxizmus mint módszer”³⁰ nyomatékosítása a korsch-i gondolkodás velejárója is.

A forradalom nem következik be egy „evolúciós”³¹ logika beteljesedéséből, hanem diszkontinuus a történelem linearitásához képest. A munkásosztály, egy markáns megfogalmazás szerint, a történelem „mérlegére” helyeződik – ez nem egy determinisztikus történelemteleológia eleme. Ráadásul egyáltalán nem tekinthető túlzásnak az a gondolat, miszerint itt az emancipációra vonatkozó elkötelezettség kapcsán az egzisztencializmust idéző³² gondolatmenetek nyernek formát – vegyük csak figyelembe, hogy milyen szerepkörbe jut a *döntés* aktusa!³³

Szemléletes, ahogy Lukács gyürkőzik azzal a kérdéssel, hogy fölényben van-e a munkásosztály tudatcselekvési gyakorlata a burzsoázia osztálytudatához képest, és hogy egyáltalán milyen különbségek bukkannak felszínre a burzsoá és a munkás osztálytudat között. Tudniillik, megragadható a „hamis tudat” a burzsoázia kapcsán is, ám ez esetben azzal a ténnyel kell számolni, hogy az „öncsalás” mechanizmusai összhangban állnak a burzsoázia *tényleges* osztályhelyzetével. Ezzel szemben a munkásosztályra mintegy ránehezedik a létezéséből fakadó objektív *lehetőség*, a „cselekvés szükségyszerűsége”, hogy történelmi alanyként lépjen fel. Vagyis az a történelmi tény, miszerint a „valóságnál magasabban áll a lehetőség” (vö. Heidegger) csak a proletariátus „álláspontján” belül, proletár perspektívában jelenik meg. Ez viszont azt is jelenti, hogy saját potenciális létezéséhez képest inadekváttá lesz a történelmi megismerésről lemondó munkásosztály (a „proletariátus nem menekülhet hivatásától”); amely – így Lukács – voltaképpen nincs fölényben a burzsoáziához képest, abban az értelemben, hogy megfelelően-tényszerűen meglássa a „valóság” darabkáit, viszont objektív helyzetéből kifolyólag mégiscsak képes arra, hogy az „egész összefüggő egészként”, a „valóságot” pedig „társadalmi történésként”, állandóan változó folyamatokként ragadja meg.

29 Érdekesmód e tény az a Lazarus is hangsúlyozza, aki az objektív/szubjektív dialektika kemény bírálója; szerinte ezen dialektika hőskora 1917-tel véget ért, lásd: LAZARUS 2015. 79.

30 DEVLIN 2021. 5.

31 MENKE 2017. 321.

32 ENGSTER 2015; ENGSTER 2014.

33 LUKÁCS 1971. 501.

Lukács persze visszatérő módon él az alakulás jelentéseivel, amelyekkel igyekszik a munkásosztály megismerési aktusát egy folyamatszerű világba helyezni, és a tudatcselekvést e processzualitás által kibontakozó fejleményként láttatni. Totalitásfogalma pert folytat a gazdasági kategóriák mozgásrendjéből determinizmust kihüvelyező irányulásokkal: ezekkel a „dialektikus kölcsönhatás” jelenségét helyezi szembe, amellyel úgy rendezi a totalitás jelentését, hogy a megismerést (értsd: a munkásosztály előlegezett megismerését is) folyamatszerűen, az egészhez méri: „az egészhez való viszony lesz az a meghatározottság, amely meghatározza a megismerés minden objektumának a *tárgyiságát*: minden lényeges, és a megismerés számára releváns változás ezért az egészhez való viszony változásaként”³⁴ jut érvényre.

Ezáltal egy sajátos lehetőségfilozófia körvonalai is megmutatkoznak. Hiszen, ahogy Lukács magyarázza, nem szükséges a munkásosztály számára, hogy megismerésével a totalitás *tartalmi* vonatkozásait célozza meg; nem szükséges, hogy a totalitás „tartalmi extenzitása” szerepeljen motívumai között, *elég az intenció*. Pontosabban azok *irányulása* – ahogy ezt az értő olvasó, Ernst Bloch fejtegette –, akik cselekszenek, megteremtve maguk számára a megismerés lehetőségét: „csak aki cselekszik, az fog itt fel valamit. És pontosan annyira, amennyire cselekedni hajlandó”.³⁵ Egyúttal ezen „intenció” megrajzolása magában foglalja a lehetőséget, hogy a cselekvés *csupán* „csekély dologra” irányulva, lényegtelennek tűnő indítékoktól vezérelve járuljon hozzá a jelentékeny változáshoz.³⁶

Ezt jelenti a totalitás folyamatszerű-gyakorlati értelme. Nem véletlen, hogy említhetünk olyan Lukács-értelmezéseket, amelyek szerint nála a társadalom dialektikus kölcsönösségek hálózatává válik (sőt mi több, még az is feltűnik, hogy miközben a *Történelem és osztálytudat* szerzője úgy gondolkodik a társadalmi létezésről, mint „túldeterminált totalitásról”, lényegében egy freudi eljárásmodot mozdít tovább).³⁷

Érdekesmód, ismerünk olyan pillanatokat, amikor Lukács már-már althusser-i gesztussal, az osztályharcot illetően a marxizmus *elméleti* síkján megvalósuló ellentétekre helyezi a hangsúlyt,³⁸ természetesen az általa kidolgozott keretek között. Eszerint imperatívusként jelenik meg a konstelláció, amely megszólítja a lehetőség szerint formálódó, az árulétet átreflektáló munkásosztályt, amely az imént említett folyamatszerűség tudatává avanzsál. Ugyanakkor adódnak helyek, ahol Lukács jelentékenyen módosít a perspektíván: a vulgármarxizmus korlátozza döntően a munkásosztályt, hogy hozzájusson az alakulásfolyamatból kinövő lehetőség tudatához. Vajon ez azt jelenti, hogy a vulgármarxizmus mint elméleti deformáció bír olyan hatalommal, hogy akadályokat gördítsen a munkásosztály emancipatorikus megismerése elé?

34 LUKÁCS 1971. 228–229.

35 BLOCH 1972. 478.

36 LUKÁCS 1971. 493.

37 RESNICK – WOLFF, 1987. 67–74. Persze Lukács elutasította Freudot. És lehet másképp is gondolkodni, és visszavezetni a *Wechselwirkung*ot Kantra és Simmelre: Lotz 2023.

38 LUKÁCS 1971. 303.

A *Történelem és osztálytudat* szerzője különbséget tesz az empirikus, és a „hozzárendelt” tudat között, aláhúзва a „történelem tendenciái” és az „empirikus” dinamika, a tapasztalati, és a kategoriális szinten megmutatkozó munkásosztály közötti különbséget. Ez rengeteg támadási felületet kínál: Lukács nem fordít figyelmet a tényleges munkásosztály szükségleteire, *deszociologizál*, és ahelyett, hogy az osztálytudat immanens kibontását követné,³⁹ hegelianus gesztussal a munkásosztály logikai reprezentációját⁴⁰ juttatja érvényre. Nem egy, a tudatra összpontosító és a munkásosztály önlegyőzését dicsőítő értelmezés jut itt érvényre, amely képtelen átültetni kategóriáit a történelmi talajba?

Ám aligha kell ezt a differenciát leegyszerűsíteni az elvont módon *eszményített*, és az áru/tőke-dimenziók *prózájában* megjelenő munkásosztály közötti elhajlásra: lényege, hogy a tapasztalati-kategoriális reláció *maga* a munkásosztály történelmi létezésének, „hasadásának”⁴¹ a kifejeződése.

Az értékkritika számára viszont éppen a radikális reflexió lehorgonyozása az osztályfogalomhoz, amely visszaesést jelent.⁴² Lukács kezdeti lépései, így az eldologiasodás személyfüggetlen folyamatainak leírása, meg is érdemli az üdvözlést, hovatovább elmozdulása a „kategoriális bíráló” irányába külön elismerésben részesítendő⁴³ – végre akadt valaki, aki nem kiált korrupciót, amikor a munkásosztály tudati állapotát vizsgálja. Mégis, a lukácsi eljárás számtalan buktatót tartalmaz: mindenekelőtt egy azonosság-képletet foglal magában, miszerint a munkásosztály ugyan a kapitalizmus sodrásában elveszítette identitásformáját, de képes arra, hogy kompenzálva e veszteséget, megtalálja önmagát. És az osztálytudat nem egyéb, mint az újratalált önazonosság lényegvonatkozása. A *Történelem és osztálytudat* szerzője ugyan felfesti a kapitalizmus tablójára az eldologiasodás processzusát, ám eközben fenntartja az elképzelést, hogy e folyamatok alatt mégiscsak ott lüktet egy, az eldologiasodástól mentes, eredendő-romlatlan emberi viszony. Egyszóval: valamilyen szubsztancialista antropológia lappang a mélyben. A tőkés világban megmutatkozó hatalom így a megszemélyesítés hínárjába gabalyodik, és a politikai gazdaságtannak kicsorbul az éle. Az osztályok közötti „egyenlőtlen csere” folyamatát, egyáltalán a tőke és a munka feltételezett antagonizmusát úgy emeli be az elemzésbe, hogy a kollektív alanyokhoz, a tőkésekhez, valamint a munkásokhoz „immanens érdekeket” rendel. Mintha a munkásosztály eleve tőkén kívüli tényező lenne! Mintha érdekei a tőkeviszonyon túlra űznék!

Az osztályharc az ellenkező pólusokon létező alanyok között kivetülő antagonizmus. Holott ezt megelőzően a modern alanyiség, így a kollektív szubjektivitás bírálata van szükség – állítja az értékkritika.⁴⁴ Végére is, az egész eljárást megterheli egy be-nem-vallott metafizika, amely visszahozza a munkát mint történelemfeletti mércét, amely az egyébként is homályba ölt harcalakzatokat csak

39 FRACCHIA 2013.

40 STAROSTA 2003.

41 E fogalomhoz lásd: ŽIŽEK 2000.

42 TRENKLE 2006.

43 KURZ 2014. 352.

44 LOHOFF 2001.

„centripetálisan” tudja elképzelni, holott a munkásosztály létezését egyre inkább a „centrifugális” tendenciák jellemzik. Lukács a felvilágosodás-ideológia túlteljesítője, az emancipatorikus szubjektum utáni hajsza katonája, az osztálytudatnak mint polgári szubjektivitásnak az előremozdítója.⁴⁵

Az értékkritika szerint Korsch Lukácshoz képest is *ad absurdum* viszi az osztálygondolatot, ami a szakadékba rántja a marxi örökség magját, mégpedig a krízisfilozófiát.⁴⁶ A *Marxizmus és filozófia* írója, a válságfolyamatok meghatározottságait megszemélyesítve, a krízist a megfeszült akaratok összeütközésére vezeti le, vagyis az akaratok megnyilatkozásai foglalják el a determinációk helyét. És még ha különbségeket is fedhetünk fel Lukács és Korsch között, a végeredmény egybeesik: csak az osztályfilozófia felől látható a válság folyamata. Elhal így a válságelmélet, sorvad a radikális reflexió, amit egy sereg elhibázott gondolat tetéz: a szubjektivitás „objektíválódik” (a történelmivé vált osztályakarát), az objektivitás (a tőke belső ellentmondásrendszere) pedig „szubjektíválódik” (akarattá alakul át).

Miért is az érték? Azért, mert „megléte aládúcolja a kapitalizmusra olyannyira jellemző *személytelen, vak* uralmat, a tőkét mint az »automatikus alany« jelentéseit”, amely független a tőkések szándékaitól is.⁴⁷ Az értékkritikát nem hatja meg a lukácsi retorika, a keletkezés-cselekvés folyamatában megismerést elérő munkásosztály tette, a „dialektikus átcsapás” (vö. Bloch) gondolata. Célja visszaszerezni az időközben elkallódott válságelméletet, visszanyerni Marx determinisztikus lendületét, amelyet gyanúba hoztak. Tudniillik, a marxizmus nevében alkotott válságteória már *eredetileg* is zátonyra futott: a munkametafizikai alapállás, valamint a tőkeforgalomra való összpontosítás megakadályozta *bármilyen* összeomláselmélet kialakulását.

„Lejáratták a válság fogalmát” – fel kell azt támasztani. És le kell venni az átkot az egykori összeomláselmületről (Robert Kurz nem a „Zusammenbruch”, hanem az „Abschmelzen” fogalmát működteti): igaz, hogy az egykori szószólók, mármint az II. Internacionálé teoretikusai, rossz szolgálatot tettek az ügynek, de továbbra is eleven az eredendő felismerés, hogy a kapitalizmusnak határt szabnak a belső meghatározottságai. Tudniillik, az építményben már eleve benne van valamilyen negatív „immanens célszerűség”, „fundamentális válságforrás”, amely *a tőkére magára* vonatkozik. A tőke erejét onnan származtatja, hogy kiszákmányolja a munkaerőt,⁴⁸ ám jegyeznünk kell, hogy a technológia lendülete okán az emberi tényező egyre inkább kiszorul a termelésből. A „harmadik ipari

45 KURZ 2004. 58.

46 KURZ 2016. 169.

47 LOSONCZ 2022.

48 Vö. HEINRICH 2000. 40–41. Lásd még: LOHOFF 2013.

forradalom” következménye, hogy szűkül a termelői munka, miközben duzzad a nem-termelői munka szférája, ami azzal fenyeget, hogy az előbbi potenciálisan nem tudja fedezni az utóbbit. A meglódult „finanszírozás” immáron csak „szimulálja” a felhalmozást: a munkaerőtől függő értéktömeg zsugorodik, baj van az értéktöbblet teremtésével, hosszú távon csökken a profitráta, a végtelenbe futó akkumulációt felváltja a stagnáció. Maga a tőke vet gátat annak, ami hozzátartozik, mármint az értékteremtésnek.⁴⁹

Eddig az értékkritika szempontjai. Mármint, figyelembe kell vennünk, hogy a szokványos értelmezés tévúton jár, amikor a II. Internacionálé kapcsán *en bloc* a pozitívista kivárást utalt⁵⁰ válságelméletet éri tetten. Korsch jár el úgy, immáron 1933-ban, amikor „materialista” válságelméletet keres, hogy mintegy egybeboronálja Rosa Luxemburg sikertelennek vélt válságelméletét Kautsky-jével. (Noha a két személy összeomláslogikája között megnyíló különbségek szembeötlőek.⁵¹)

Emlékezzünk Lukács idevágó tanulmányára, amely kongeniálisan dicséri a harcból fakadó kontingenciák jelentőségét, és a tőkefelhalmozás korlátaiból kihüvelyezhető összeomlás *elegyét* artikuláló Luxemburgot – jellegzetesen teszi ezt, akár a 30-as évek Korsch-ával szemben is. Valójában a legjobbak vagy arról vitáztak, hogy minél lecsiszoltabb összeomláselméletet hozzanak létre,⁵² vagy arról, hogy milyen lehetőségek nyílnak arra, hogy egybekapcsolódjon a *determinisztikus* mozzanatok tartalmazó összeomlás-, és az *indeterminációkat* magában foglaló osztályfogalom: például Henryk Grossman Luxemburg-bírálatának vizsziatérő motívuma ez.⁵³ Grossmann a profitráta tendenciális csökkenését tekinti a válságelmélet alapjának, miközben azt fontolgatja, hogy a munkásosztály „mindennapi harca” szoros kapcsolatba kerül a „végcéllal”, azaz az összeomlás „objektíve szükségszerűnek” tekinthető. Ez azonban nem jelent fatalizmust: az elemzés, amely a rendszer egészét kívánja megragadni, éppenséggel az *objektívításba beagyazódó osztályharcból* csúcsosodik ki.⁵⁴

Az 1923-as év Lukácsát e kontextusba kell beilleszteni. Nem véletlenül szövi egybe a „kapitalizmus végső gazdasági válságát” és a kiütszerűen felmerülő proletariátus osztálytudatát. A válság intenziválódásában viszontlátjuk az egymásra találó objektívítást és szubjektívítást, amelyek megszűnnek ellentétes pólusok lenni.

A krízis mélyszerkezeti vonásai és antagonizmusai csak a „proletariátus ör-helyéről” láthatók. Ismételten mérlegre kerül, hogy a proletariátus (amely maga is „dialektikus fogalom”) a válságot félelemtől átítatva és önmagára rótt tárgyi helyzetben, vagy önteremtő, az „aktív közvetlenséget” érvényesítő alanyként éli át. És megint csak: a tudat által formált cselekvés, az önmaga dologiasult létezési formáját kiküszöbölő munkásosztály nem pusztán megszabja a válság feloldásának irányát, *hanem megváltoztatja magát a válság mibenlétét is.*

49 Ehhez lásd: LOSONCZ 2022.

50 MARRAMAO 1977. 21.

51 KORSCH 1933; KORSCH – MATTICK – PANNEKOEK 1973. 92; Vö. MARRAMAO 1977.

52 Vö. BUKHARIN 1972. 258.

53 GROSSMANN 1929. 22.

54 GROSSMANN 1929. 602.

A válság szakaszait a „természettörvények” szabják meg, hovatovább a proletariátus is e törvények „következménye”. Ám olyan lehetőségekre vonatkoztatott, amelyek túlmutatnak e törvények által meghatározott kereteken. Itt visszatér az erőszak motívuma (Bloch szerint az „osztályöntudat aktivitása”): a válság ezen végső vonatkoztatottságban, a történelem terepére lépve „nyílt osztályháborúvá” válik.

Lukács számára nem volt ideológiai szóvirág a kitétel, miszerint a munkásosztály felszabadítása csak önmaga tette, a „szabad tett” lehet egyáltalán.⁵⁵ És Korsch, bárhogya is szeretnék sokan elvenni radikalitásának élet, vagy antimarxistát faragni belőle, 1930-ban is fenntartotta hét évvel korábban megfogalmazott véleményét, miszerint a proletariátus osztályharcához az ideológia terén a *diktatúra* gyakorlását kell hozzárendelni – igaz, hozzátette, hogy minधिába recenzensének, Kautsky-nak egykori szörnyülködése a diktatúra fogalmának emlegetése kapcsán, itt nem a proletariátus fölé emelt párt szellemi igájáról van szó. Az antibolseviknak minősített, az összeomlás gondolat iránt gyanúper t tápláló Korsch egyébként Leninnél köt ki, miközben le akar számolni az objektivizmusba, a szubjektivizmusba és a voluntarizmusba ragadt válságfogalmakkal – szinte jelképes, hogy dacára annak, tudja, ama lenini mondatot („nincs kilátástalan helyzet...”) agyonidéztek már, ő is megteszi.

Az értékkritika elveti a spektrum minden árnyalatát: Lukács erőfeszítése hajtórést szenved, mert képtelen eleget tenni egy tényleges összeomláselmélet mércéinek, ráadásul osztályposztulátumokkal hígítja fel gondolatait. Korsch sem ér messzebb, miközben materialista válságfogalomért áhítozik – osztályfilozófiájának mai rangját megannyi tendencia gyengíti, például az a tény, hogy nem osztályaffirmáció, hanem „deklasszálódás” megy végbe, amely kivonja az embert az osztálymeghatározottságok köreiből.⁵⁶

Az értékkritika éles polémiája célba talál az osztályalapú válságelmélet ellen: amennyiben olyan elméletekre irányul, amelyek a hagyományos szerkezet-cselekvés dilemmájának kontextusában félreteszik a szerkezeti determinációkat, és egy *strukturálatlan* osztályprimátust támogatnak.⁵⁷ Lukács és Korsch reflexivitása viszont akadályokat gördít az effajta osztályfelfogás elé. Ezek a politikai gazdaságtan által kimunkált determinációkból származnak, és korlátozzák azt a lehetőséget, hogy az osztálylétezés mögött strukturálatlan akarati mozzanatok jussanak érvényre, és az osztálykonfliktus közvetítetlen akarat-összeütközéssé silányuljon.

Az értékkritika szempontjai megfontolandóak, amennyiben szembeszállnak a tényleg létező osztálymitológiával, amely sok olyan szereplőt áthatott, akik Lukácshoz és Korsch-hoz hasonló eszmekörben mozogtak. A *strukturált* osztályfelfogás azonban Marxba kapaszkodik: az osztály diakronikus jellemzője, hogy *antecedens* módon megelőzte az érték meghatározottságok dinamikáját. Nincs a

55 A Párt elengedhetetlennek mutatkozik (vö. Lukács Luxemburg-bírálatával), de mint „eltűnő közvetítő”. ENGSTER 2015. 43. Másféppen: HUDIS 2004. 152. Nem minden konfliktus vonatkoztható a munkásosztályra, ám ez nem feltételezi, hogy a munkásosztály kihullik az osztálykonfliktusok alanyainak köreiből. Lásd: BONSAVER 2023.

56 SCHANDL 2002. 12; TRENKLE 2006.

57 ELBE 2006.

tőke dinamikájában fogant érték előzetes, történelmet meghatározó, hatalmat elosztó osztálydinamika nélkül – fordítva azonban ez nem érvényes.⁵⁸ Szinkronikus aspektusa abban áll, hogy az osztályharcban megbúvó erőszak bármikor visszatér, még hozzá egyidejűleg az áru reprodukciójával – újrafogalmazva a kényszer jelentéseit.

Az ünnevelt eldologiasodás lukácsi elméletének állagát is rontani lehet, ha kivonjuk belőle az árudimenziók konstitutív dinamikáját, és elvont elidegenedélméletre egyszerűsítjük, vagy ha a dologiasodást megismerési inadekvációra redukáljuk.⁵⁹ Lukács és Korsch akkor érintik meg a mélyszerkezetet, amikor beépítik gondolkodásukba (így az osztály/válságelméletbe) az áruközvetítette *társadalmi létezés* formáit – nem letagadva külön útjaikat. És ez a reprezentatív irányulás vet fényt arra, hogy ellentmondásoktól kísért gondolatmeneteik és vereségeik ma is meggondolkodtatóak.

Hivatkozott irodalom

- ANDERSON, Perry: *Considerations on Western Marxism*. London: New Left Books. 1976.
- ARATO Andrew – BREINES, Paul: *The Young Lukacs and the Origins of Western Marxism*. New York: Seabury. 1979.
- BALIBAR, Étienne: *Cinq études du matérialisme historique*. Paris: Maspero. 1975.
- BALIBAR, Étienne: *Violence and Civility*. New York: Columbia University Press. 2015.
- BELLOFIORE, Riccardo: Karl Korsch. *Sinistrainrete* (2017) URL: <https://www.sinistrainrete.info/marxismo/10184-riccardo-bellofiore-karl-korsch.html>.
- BLOCH, Ernst: Aktualitás és utópia. Lukács marxista filozófiájáról. *Híd* 36 (1972) 4. sz. 476–491.
- BONEFELD, Werner: *Critical Theory and the Critique of Political Economy: on subversion and negative reason*. New York, London: Bloomsbury. 2014.
- BONSAVER, Francesco: Lotta di classe americana (conversazione con C. Marazzi). *area Unia*, 2023. 10. 13. URL: <https://effimera.org/diario-della-crisi-lotta-di-classe-in-america-di-christian-marazzi/>.
- BREINES, Paul: Praxis and Its Theorists: The Impact of Lukacs and Korsch in the 1920s. *Telos* 11 (1972) 67–103.
- BRENTEL, Helmut: *Soziale Form und ökonomisches Objekt. Studien zum Gegenstands und Methodenverständnis der Kritik der politischen Ökonomie*. Wiesbaden: Springer. 1989.
- BUKHARIN, Nikolai: Imperialism and Accumulation of Capital. In: *Rosa Luxemburg and Nikolai Bukharin, Imperialism and Accumulation of Capital*. London: Allan Lane, The Penguin Press. 1972. 258–268.
- DEVLIN, Nicholas: Karl Korsch and Marxism's interwar moment, 1917–1933. *History of European Ideas* (2021) <https://doi.org/10.1080/01916599.2021.1975149>.
- ELBE, Ingo: Formanalyse als Handlungstheorie? (2006) URL: https://www.rote-ruhr-uni.com/cms/IMG/pdf/elbe_handlungstheorie.pdf.
- ELBE, Ingo: *Marx im Westen. Die neue Marx-Lektüre in der Bundesrepublik seit 1965*. Berlin: Akademie Verlag. 2010.

⁵⁸ MAU 2019. 120.

⁵⁹ LOTZ 2019. 296; HENNING 2012. 245.

- ENGSTER, Frank: Lukács und der Nicht-Ort des Kapitals. In: *Lukács 2014/2015. Jahrbuch der Internationalen Lukács-Gesellschaft*. Szerk. DANNEMANN, Rüdiger. Bielefeld: Aisthesis Verlag. 2014. 257–272.
- ENGSTER, Frank: Lukács' Existenzialismus. In: *Klasse Geschichte Bewusstsein Was bleibt von Georg Lukács' Theorie?* Szerk. PLASS, Hanno. Berlin: Verbrecher Verlag. 2015. 35–73.
- FISCHBACH, Frank: *Sans objet*. Paris: J. Vrin. 2012.
- FRACCHIA, Joseph: The Philosophical Leninism and Eastern 'Western Marxism' of Georg Lukács. *Historical Materialism* 21 (2013) 1. sz. 63–93.
- GABEL, Joseph: Korsch, Lukacs et les problèmes de la conscience de classes. *Annales* 21 (1966) 3. sz. 668–680.
- GODE, Patrick: *Karl Korsch, A Study in Western Marxism*. London – Basingstocke: The Macmillan Press. 1979.
- GOLDMANN, Lucien: Ces intellectuels sans attache. À propos de Karl Korsch: Marxisme et philosophie. *Le Nouvel Observateur* 17 (1965) 11. sz.
- GROSSMANN, Henryk: *Das Akkumulations und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems*. Leipzig: Verlag von C. L. Hirschfeld. 1929.
- HAUG, Wolfgang Fritz: Westlicher Marxismus. *Das Argument* 110 (1978) 484–502.
- HEINRICH, Michael: Blase im Blindflug. Hält das „Schwarzbuch Kapitalismus“ von Robert Kurz, was der Titel verspricht? *Konkret* 3 (2000) 40–41.
- HENNING, Christoph: *Ding und Verdinglichung*. Leiden/Boston: Brill. 2012.
- HENNING, Christoph: *Philosophie nach Marx*. Bielefeld: Transcript Verlag. 2005.
- HUDIS, Peter: The Death of the Death of the Subject. *Historical Materialism* 12 (2004) 3. sz. 147–168.
- KORSCH, Karl – MATTICK, Paul – PANNEKOEK, Anton: *Zusammenbruchtstheorie des Kapitalismus oder revolutionäres Subjekt*. West Berlin: K. Kramer. 1973.
- KORSCH, Karl: *Karl Marx*. Frankfurt–Wien: Europäischen Verlagsanstalt Frankfurt und des Europa Verlag Wien. 1967.
- KORSCH, Karl: *Marxism and Philosophy*. New York: Monthly Review Press. 1970.
- KORSCH, Karl: *Marxisme et contre-révolution*. Paris: Seuil. 1975.
- KORSCH, Karl: Über einige grundsätzliche Voraussetzungen für eine materialistische Diskussion der Krisentheorie. *Proletarier Zeitschrift für Theorie und Praxis des Ratekommunismus* (1933) 1. sz. 20–25.
- KURZ, Robert: *Blutigen Vernunft*. Bonn: Horleman. 2004.
- KURZ, Robert: Kapitulation der Kritik? – Enteignung und Aneignung. Zur Debatte um das jüngste Zauberwort einer zu kurz greifenden Kapitalismuskritik (Teil2 und Schluß), *Junge Welt*. 2004. 06. 08.
- KURZ, Robert: On the Current Global Economic Crisis: Questions and Answers. In: *Marxism and the Critique of Value*. Szerk. LARSEN, Neil – NILGES, Mathias – ROBINSON, Josh – BROWN, Nicholas. Chicago, Alberta: MCM. 2014. 331–357.
- KURZ, Robert: *The Substance of Capital*. London: Chronos. 2016.
- LANGE, Elena Louisa: *Value without Fetish*. Leiden – Boston: Brill. 2021.
- LAZARUS, Sylvain: *Anthropology of the Name*. London – New York – Calcutta: Seagull Books. 2015.
- LOHOFF, Ernst: Auf Selbsterstörung programmiert – Über den inneren Zusammenhang von Wertformkritik und Krisentheorie in der Marx'schen Kritik der Politischen Ökonomie. *Krisis*. Beitrag (2013) 2. sz. 3–54.
- LOHOFF, Ernst: Subjekt der Emanzipation oder Emanzipation vom Subjekt. *Krisis* (2021) URL: <http://www.krisis.org/2001/subjekt-der-emanzipation-oder-emanzipation>.
- LOSONCZ Alpár: Robert Kurz – tíz év után. *Mérce* (2022) URL: <https://merce.hu/2022/08/06/robert-kurz-tiz-ev-utan/>.

- LOTZ, Christian: Gegenständlichkeit. From Marx to Lukacs and Back Again. In. *Critical Theory and the Thought of Andrew Feenberg*. Szerk. ARNOLD, Darrell P. – MICHEL, Andreas. London: Palgrave Macmillan. 2017. 71–89.
- LOTZ, Christian: Lukács is Dead. Long live Lukács. *Radical Philosophy Review* 22 (2019) 2. sz. 295–301.
- LOTZ, Christian: Marxismus als Methode? Lukács und die Grundlegung einer kritischen Gesellschaftstheorie heute. In: *Lukács 2021–2023, Jahrbuch, der Internationalen Georg-Lukács-Gesellschaft 19. Jahrgang*. Szerk. DANNEMANN, Rüdiger. Bielefeld: Aisthesis Verlag. 2023. 87–113.
- LUKÁCS György: *Történelem és osztálytudat*. Budapest: Magvető. 1971.
- MARKUS, George: Alienation and Reification in Marx and Lukacs. *5/6 Thesis Eleven* (1982) 1. sz. 139–161.
- MARRAMAO, Giacomo: Krisentheorie und Konstitutionsproblematik Gesellschaft. In. *Beiträge zur Marxschen Theorie* 10. Szerk. BACKHAUS, H. G. – DILL, G. – BRANDT, G. – EBERLE, F. Frankfurt am Main: Suhrkamp. 1977.
- MAU, Søren: *Mute Compulsion*. London: Verso. 2019.
- MENKE, Christoph: The Possibility of Revolution. *Crisis&Critique* 4 (2017) 2. sz. 313–322.
- MICHAEL, R. Krätke: Loccumer Initiative kritischer Wissenschaftler und Wissenschaftlerinnen: Karl Korsch's Marx-Kritik, Selbstzweifel und Selbstreflexion im Marxismus. In. *Ein Symposium zum 60. Geburtstag von von Michael Buckmiller*. Szerk. KRITIDIS, Gregor. Berlin: Sozialistische Positionen Selbstverlag. 2013. 22–28.
- O'KANE, Chris: Totality. In. *The Sage Handbook of Marxism*. Szerk. SKEGGS, Beverley – FARRIS, Sara R. – TOSCANO, Alberto – BROMBERG, Svenja. London: Sage. 2022. 451–474.
- POSTONE, Moishe: *Time, Labor, and Social Domination. A reinterpretation of Marx's critical theory*. Cambridge: Cambridge University Press. 1993.
- RESNICK, Steven A. – WOLFF, Richard D.: *Knowledge and Class*. Chicago – London: The University of Chicago Press. 1987.
- Schandl, Franz: Kommunismus oder Klassenkampf. *Streifzüge* (2002) 3. sz. URL: <https://www.streifzuege.org/2002/kommunismus-oder-klassenkampf/>.
- SCHMIDT, Alfred: Zum Erkenntnisbegriff der Kritik der politischen Ökonomie. In. *Kritik der politischen Ökonomie heute. 100 Jahre 'Kapital. Referate und Diskussionen vom Frankfurter Colloquium 1967*. Szerk. EUCHNER, Walter – SCHMIDT, Alfred. Frankfurt, Wien: Europäische Verlagssanstalt – Europa-Verlag. 1968. 93–102.
- STAROSTA, Guido: Scientific Knowledge and Political Action: On the Antinomies of Lukács' Thought in History and Class Consciousness. *Science & Society* 67 (2003) 1. sz. 39–67.
- TRAVERSO, Enzo: *Geschichte als Schlachtfeld*. Köln: ISP. 2014.
- TRENKLE, Norbert: Die metaphysischen Mucken des Klassenkampfs. *Krisis* (2005) URL: <https://www.krisis.org/2005/die-metaphysischen-mucken-des-klassenkampfs/>.
- TRENKLE, Norbert: Kampf ohne Klassen. *Krisis* (2006) URL: <https://www.krisis.org/2006/kampf-ohne-klassen/>.
- VACCA, Giuseppe: *Lukács o Korsch?* Bari: Dissensi. 1969.
- WESTERMAN, Richard: *Lukács's Phenomenology of Capitalism: Reification Revalued*. Cham – Switzerland: Palgrave Macmillan. 2019.
- ŽIŽEK, Slavoj: Postface: Georg Lukács as the Philosopher of Leninism. In. LUKÁCS György: *A Defence of 'History and Class Consciousness': Tailism and the Dialectic*. London: Verso. 2000. 151–182.